

BAKK MIKLÓS

A nemzet és a modernitás nyelve

Ha a nemzetről való gondolkodás történetét egyetlen fejlődési folyamatban kívánánk összefoglalni, akkor kétségtelenül egy politikai filozófiai paradigma történeti szociológiai lebontására bukkanánk. A paradigma a felvilágosodás terméke és a tudatosan-akaratlagosan választott társulás fogalmát, melynek – mint Ludassy Mária írja – „moralitását a csatlakozás szabadsága alkotja”,¹ egy olyan organikus közösség eszméjével állítja szembe, „melynek fejlődése nem ismer tudatosságot, tervezést, s amelynek tagjai szentségtörésnek tekintik magát a gondolatot is, hogy a közösségi hagyományok elfogadása szabad választás tárgya lehet”.² Az önkéntesen, racionális döntéssel választott politikai közösség – a politikai nemzet – racionalizmusának paroxizmusa Rousseau *A társadalmi szerződés* című művével épült be e paradigmába, míg az organikus nemzetfogalom kultúrnemzeti tételét Herder a nyelvben, az irodalomban és a hagyományokban megnyilvánuló „népszellemből” eredeztette, s kínált ezzel lehetőséget egy másfajta paroxizmushoz, mely a faji mítoszokhoz kapcsolódó nemzetpolitikákban csúcsozott ki.

Hogy a nemzet fogalmának e paradigmaticus kettőssége, a politikai vs. kulturális nemzetfelfogás folyamatosan megújíthatta önmagát, az kétségtelenül a felvilágosodás lényegéhez tartozik. Az éles cezúra, amit a régi rend és az új polgári világ között a politikai modernitás teremtett, csak e kettősség formájában tudott szembenézni azzal a ténnyel, hogy a radikálisan új intézményrendszer kitöltő politikai közösség nem tud elszakadni szubsztanciájának (lojalitásformáinak) középkori előzményeitől. Mindazonáltal már a kettősség té-

1 Lásd Ludassy Mária: A nemzet kétféle fogalmáról. In: *Mi a nemzet?* Tanulmányok. Összeállította: Csató Éva. Akadémiai Kiadó, Bp., 1998. 3.

2 Uo.

telezésének pillanatában jelentkezett annak sejtése is, hogy a valóságban nem válik szét a nemzeti közösség politikai és kulturális formája. Maga Rousseau írja a *Lengyel kormányzatról szóló elmélkedésekben*, hogy a lengyeleknek érdekük lenne szűkebbre vonni országuk határait, hogy csak ők éljenek e politikai kereten belül, mely így szilárdabb lehetne.³ Vagyis felismeri azt, hogy a lengyelek szabadon választott közösségének – „politikai nemzetének” – szilárdságot a lengyelek nyelvi és intézményi hagyományainak ereje kölcsönöz. Másrészt Fichte, aki a kulturális nemzet herderi koncepcióját a német nép kiválasztottságával és egy sajátos nemzetkarakterológiával egészíti ki, szintén nem állítja mereven szembe ezt az organikus közösséget a politikai közösség fogalmával: „A német nemzet az egyetlen az új európai nemzetek között – írja –, amely a maga polgári rendjében évszázadokon át tettekkel mutatta meg, hogy képes megvalósítani a republikánus alkotmányt”.⁴

A modern európai nemzetkoncepciók első nagy ideológusai tehát nem két, egymással szembeállítható fogalmi modellt hagytak ránk, műveikből inkább az bomlik ki, hogy a „politikai intenciójú” nemzeti közösségeket megjelenítő „erkölcsi szuperegok” (Ludassy) egyszerre konstruált és rekonstruált „lények”. Míg a konstruálás a politikai közösség modern karakterét állítja előtérbe, a rekonstruálás egy már – esszenciálisan, azaz kulturálisan, származásilag stb. létező – közösséget illeszt modern politikai keretekbe. Valójában a konstruálás nem mehet végbe rekonstruálás nélkül. Amint Fehér Ferenc és Heller Ágnes írta, az európai modernitás diadalmenete csak „a különbségek eltüntetésének árán”⁵ volt lehetséges, azonban a megszüntetett különbségek folyamatosan újra is teremtődtek. Az univerzalizmus és a partikularizmus folyamatosan váltakozó viszonya ez: „A modernitás által vágott egyik fő ösvény – írják – az a történelmi mód volt, ahogy a keresztény univerzalizmus felbomlása után úgy épülnek fel a kollektív identitások, hogy egyetlen sajátos kultúrát gyúrtak össze egy adott embercsoport »szubsztanciájaként«. A másik, a »szerződéses« megoldás, amelyben kizárólag egy dokumentum (az alkotmány), nem pedig valamilyen kulturális szubsztancia teremtette meg a csoportazonosságot, mindig kivétel maradt, sohasem lett szabály belőle: kritikus időszakban mindig elégtelennek bizonyul. Ezért a ragaszkodás az adott csoport egyetlen és kizárólagos szubsztanciájához, amely tagjait összetartó, össze-

3 Vö.: Jean-Jacques Rousseau: *Considérations sur le gouvernement de Pologne*. In: *Oeuvres complètes*, Gallimard, 1964. III. 954–967.

4 Johann Gottlieb Fichte: *Reden an die deutschen Nation*. Lipcse, é. n. 102.

5 Fehér Ferenc – Heller Ágnes: *A modernitás ingája*. T-Twins Kiadó, Bp., 1993. 62–69.

rű és érzelmi egységbe kovácsolja, több pusztá elfogultságnál vagy xenofóbiánál”.⁶

Abban, hogy e kettősség már a kezdeti árnyaló értelmezések ellenére később a nemzetről való gondolkodás dichotómiájaként rögzült, néhány sajátos körülménynek is szerep jutott. Alain Dieckhoff az Elzásszal kapcsolatos német–francia vitát tartja fontos fordulópontnak: míg a franciák (Ernst Renan, Fustel de Coulanges) amellet érveltek, hogy az elzásziaknak Franciaországhoz kell tartozniuk, mert politikai döntésük emellet szól, a német történészek (pl. Theodor Mommsen) kulturális érvekre hivatkozva igazolták Elzásznak a Német Birodalomba való betago-lódása jogosságát.⁷ Renan 1882-es híres esszéje szerint az állam etnikai elemek „fúziója”-ként alkotja meg a nemzetet, s e fúciónak egyfajta amnézia az előfeltétele („Egyetlen francia állampolgár sem tudja, hogy burgund-e, alán, taifál vagy vizigót; és minden francia polgárnak el kellett felejtenie Szent Bertalan éjszakáját, a 13. századi dél-franciaországi mészárlásokat.”⁸). Ez nyilvánul meg a „mindennapos népszavazásban”: a nemzet renan-i „működésében”, s ez a koncepció „történelmi nyomatéka” (az Európát oly sokáig meghatározó francia–német ellentét) révén meghatározó lett a két nemzetfogalom paradigmájának fennmaradásában. Hans Kohn, Anthony Smith, John Plamenatz és mások munkássága⁹ révén a politikai nemzet–kulturális nemzet Renan nyomán rögzült fogalmi kettőse még újabb dimenziókkal is bővült: a „nyugati” és a „keleti”, valamint a „polgári” és „etnikai” nacionalizmus¹⁰ ellentétével. A „nyugati” nacionalizmus a 19. században „ha nem is volt teljesen liberális, több esetben minősíthető liberálisnak, mint sem”,¹¹ a „keleti” nacionalizmus viszont – mely elsősorban kulturális jellegű volt – messze eltávolodott Herder szellemétől, a nyuga-

6 I. m.

7 Alain Dieckhoff: *Beyond Conventional Wisdom – Cultural and Political Nationalism Revisited*. A tanulmány rövidebb, első változata: La déconstruction d’une illusion. L’introuvable opposition entre nationalisme politique et nationalisme culturel. *L’Année sociologique*, vol. 46. (1), 1996. 43–55.

8 Lásd Ernst Renan: Mi a nemzet? In: *A nacionalizmus*. Szerk.: Bretter Zoltán és Deák Ágnes. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995. 175.

9 Lásd Hans Kohn: *The Idea of Nationalism*. New York, Macmillan, 1967.; John Plamenatz: *A nacionalizmus két típusa*. In: *A nacionalizmus*. Szerk.: Bretter Zoltán és Deák Ágnes. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995.; Anthony D. Smith: *Theories of Nationalism*. London, Duckworth, 1983.

10 A nyugati–keleti, valamint polgári–etnikai felosztás csak részben fedi egymást.

11 Plamenatz, i. m. 59.

ti modellel szemben „egyszerre modellkövető és ellenséges az utánzott modellel szemben, hajlamos az antiliberalizmusra”.¹²

A múlt század kilencvenes éveiben a kelet-közép-európai társadalmi emancipációs folyamatok valamint a „kisebbségi kérdés” (s különösen a magyar kisebbségek politikai integrációjának eddigi kérdései) több értelemben is felülírták az eddig jóformán meg sem kérdőjelezett kettősségeket. Erre legalább két nézőpontból is sor került, éspedig: 1. a modernitásra vonatkozó fel fogások felől, valamint 2. történeti szociológiai nézőpontból.¹³ A „keleti” és a „nyugati” nacionalizmus ellentéte tulajdonképpen még a „politika előtti” Európa szimbolikus földrajzában gyökerezik. A 15–16. századig Európa a kortárs gondolkodásban még a civilizált Dél (a görög-római világ örököse) és a barbár (germán, pogány) Észak ellentétével alkotott képet önnön fejlődésének kulturális erőforrásairól.¹⁴ Az Észak–Dél szimbolikus tengely csak a 18. században fordul át s fogalmaztatja újra a barbárság és a civilizált világ ellentétét Kelet és Nyugat szimbolikus szembenállásaként.¹⁵ E kulturális földrajz mai politikai érvényét a nemzetkoncepciók szempontjából a hidegháború teljesítette ki. Az 1945 utáni korszak a partikularizmus elutasítását hozta, mivel az – az általános vélekedés szerint – a nacionalizmushoz, a háborúhoz és a ná cizmushoz vezetett.¹⁶ Így a Nyugat az univerzális értékek letéteményesévé vált a szocialista világrendszerbe beolvasztott Kelettel szemben, s ez az univerzalizmus rátelepedett jónéhány, történelmileg egyébként meglehetősen partikuláris intézmény és modell kulturális megítélésére. Ezen tételek közé pedig nemcsak a gazdasági fejlődés, a jóléti állam, az európai egységesülés sorolandó, hanem a nemzet „nyugati” koncepciója is. Az már következménye mindennek, hogy a modernitás 1989. utáni kelet-közép-európai diadalútja a nemzetkoncepciók vitáját eleve az univerzalizmus-partikularizmus szembenállásban helyezte el, és a partikularizmusoktól látszólag jóval megisztíthatóbb „politikai nemzetet” tette meg követendő modellé. Így a kilencvenes években a politikai modernizáció bevett nyugati koncepciói és azok kelet-kö-

12 Plamenatz, i. m. 64.

13 Dieckhoff konceptuális és szociológiai nézőpontról beszél.

14 Machiavelli *A fejedelem* című műve például Itália VIII. Károly általi megszállását (1494) a barbárok győzelmeként látta.

15 Lásd Sorin Antohi: A románok 1995-ben: szimbolikus földrajz és társadalmi identitás. In: *Magyar Kisebbség*, 1996. 4. sz.

16 Schöpflin György: A magyar státustörvény: politikai, kulturális és szociológiai kontextusok. In: *A státustörvény: előzmények és következmények*. Szerk.: Kántor Zoltán. Teleki László Alapítvány, 2002. 11.

zép-európai ágensei azt a nemzetfelfogást favorizálták az identitáspolitikák közép-európai újrafogalmazásának versenyében, amely teljesen elrejtette ezen a „nyugati modell” partikuláris, etnikai tartalmát. Valójában az történt, hogy a modern európai („nyugati”) állam sajátos etnikai arculatát beépítette abba a kulturális konszenzusba, amelyben az etnikai lojalitás teljes összhangba került demokrácia és a modernitás nyelvével.¹⁷

A további következmény az volt, hogy a kelet-közép-európai kisebbségek (köztük: a határon túli magyarok) partikuláris programjai – melyeknek célkitűzései nem illeszkednek a „nyugati” univerzális menühöz – kiiktatódtak a modernitás nyelvéből. Illetve: alkalmazkodniuk kellett hozzá (ez a kisebbségi jogok emberi jogi „hangszerelését” helyezte előtérbe az autonómia-követelések rovására). Az 1998-as év egyik legérdekesebb romániai vitájában – például – az egyik neves román filozófus olyan kifejezéseket használt az RMDSZ politikai céljainak a jellemzésére, mint „bezárkózás és szegregáció” vagy „szeparálódás”;¹⁸ s az érvek és ellenérvek nyomán egyértelművé vált: az etnikai kisebbségek politikai szervezeteit azok programjai miatt a „partikularizmus lovagjainak” tekintik, azok vezetőit pedig olyan politikusoknak, akik képtelenek követeléseiket a közjó felől megfogalmazni. A modernitás hozta létre azt a látszatot, hogy elsősorban a kisebbségek ragaszkodnak görcsösen nemzeti kultúrájukhoz, identitásukhoz; ez valójában a többségi nemzeteket is jellemzi. A különbség csupán az, hogy a többségi ragaszkodás lefordítható egy „tisztá” modernizációs nyelvre, a kisebbségi viszont mindaddig „premodern” hivatkozásokra kényszerül, míg a többségi és kisebbségi elit közötti vita a többség által preferált modernizációs diskurzus terepén folyik.

Azok a történeti szociológiai vizsgálódások, amelyeket a kulturális javakat termelő értelmiség politikai szerepével kapcsolatban Nyugat-Európában elvégeztek, a kelet-közép-európai terepen újabb adalékokkal gazdagítják az „etnikai” vs. „polgári” nemzet vitát. Dieckhoff két példán mutatja be ezt.¹⁹ Az oksztán kultúra centrumának kialakítása – írja – azért vallott kudarcot, mert Párizsnak sikerült integrálnia Délnyugat-Franciaország középosztályá-

17 Vö. Schöpflin, i. m. 12–13.

18 Lásd Horia-Roman Patapievi: *Minorități imperiale* (Birodalmi kisebbségek). „22”, 1998. szeptember 22–28. Patapievi cikkében kifejti, hogy az erdélyi magyarság „birodalmi kisebbség”, mivel „öntudata nem modernizálódott”. Ez azzal a sajátos történeti fejlődéssel magyarázható, hogy a politikai modernizáció e kisebbséget, mint *uralkodó kisebbséget* (mely a magyar nemességgel, mint a politikai etnicitás hordozójával azonosult) a *számbeli kisebbség* politikailag is alávetett helyzetébe kényszerítette.

19 I. m.

nak mobilisabb rétegeit, s a kulturális mozgalomban (Félibrige²⁰) kifejeződő okszitán szembenállás ezáltal csak a talaját vesztett nemességet és a klérust tudta megnyerni egy olyan társadalomban, amely elindult a felemelkedés, a modernizáció útján. Ezzel szemben a flamand ébredési mozgalom története azt bizonyítja, hogy ahol a modernizációban szerepet játszó középosztály úgy érzi, számára az út (a mobilitási csatornák) a politikai centrum felé el van zárva, ott először a kulturális mozgalmakkal („nyelvi ébresztéssel”) s a nyelvhasználati jogokért indított harccal teremti meg azt a társadalmi „niche”-t, amelyben a mobilitási csatornák számára kedvezően épülnek ki.

A centrum által nyújtott integrációs lehetőségek elfogadása és a kulturális harc eredményei nyomán kialakuló mobilitási csatornák közötti számtalan választási lehetőség és kompromisszum adódik. Ezek politikai hasznosítása adott történelmi szituációkban sok kétértelműséget hordozhat. A magyar kisebbségi szervezetek/etnikai pártok elitjeire vonatkoztatva mindezt, olyan kétértelműségeket állapíthatunk meg, amelyek olykor a programokban és az attitűdökben megfogalmazódó stratégiai elképzelések eltérő voltában jelennek meg. Az RMDSZ „konszociációs” stratégiájának vitája²¹ is ezt tükrözi: ez a „konszociáció” ugyanis egyaránt értelmezhető úgy, mint a centrum (Bukarest) azon eszköze, amellyel az erdélyi magyarság (mint kulturális közösség) nagyobb mobilitással rendelkező rétegeit „integrálja”, de úgy is, mint a kisebbségi elit azon kísérlete, amellyel igyekszik gazdasági és közigazgatási pozíciókat teremteni ahhoz, hogy kulturális erőforrásait saját társadalma politikai piacának bővítésére használja. Mindez azt igazolja, hogy valóban létezik egy „finom dialektika” (Dieckhoff) kultúra és politika között, és amely nem illik bele egyértelműen sem a „polgári”, sem az „etnikai” modellbe, de előfeltétele a sikeres nemzeti mozgalmaknak.

20 1854-ben alapította Frédéric Mistral az okszitán nyelv megmentése és támogatása érdekében.

21 Vö.: Molnár Gusztáv: A konszociációs demokrácia esélyei Erdélyben. *Provincia*, 2000. október; Bakk Miklós: Az eredettől a kezdetig. *Provincia*, 2000. november; Gabriel Andreescu: Az RMDSZ kormányon maradása jelentené a román konszenzuális demokrácia első szakaszát? *Provincia*, 2000. november; Szász Alpár Zoltán: A demokrácia modelljei Romániában – esélyek és realitások. *Provincia*, 2001. március; Kántor Zoltán: A konszociáció Erdélyben. Folyamatok és modellek. *Provincia*, 2001. április; Gabriel Andreescu: A Szociáldemokrata Párt és az RMDSZ megállapodása. *Provincia*, 2002. február.